

Гапоненка І. А.

ЛЕКСИКА БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ ХІХ — ПАЧАТКУ ХХ СТ.: АСАБЛІВАСЦІ СТАНАЎЛЕННЯ І РАЗВІЦЦЯ

Мінск : БДУ, 2012. — 307 с.

Вивчені будь-якого явища культури важливе не лише саме по собі, а передусім з погляду залучення цього процесу до загальної концепції буття народу в цивілізаційному просторі. Наведені слова цілком застосовні й до студій фактів мовного розвитку. Можна впевнено твердити, що сучасні мовознавчі дослідження демонструють як поступ у конкретній галузі людської діяльності, так і впливають на рівень самоусвідомлення національного колективу, на його бачення себе або в ролі носія культури в дзеркалі минулого — теперішнього — майбутнього, або в ролі спостерігача за розвитком іншого народу. Певна річ, не можна абсолютизувати цього підходу, адже побудова історичних візій залежить не тільки від методів дослідження, не лише від об'єкта, а й від поставлених завдань. Не всі лінгвістичні праці можуть істотно впливати на силове поле гуманітаристики, багато з них зорієнтовані на розв'язання часткових питань, проте існують дослідження, що здатні не лише змінити думки фахівців у деяких конкретних галузях науки, а й привернути увагу ширшої аудиторії. Найбільша похвала стосується тих творів, що спонукають до дискусії, будять думку, огортають полемікою. До таких студій належать ретельні й виважені праці з історії літературних мов, зокрема рецензована монографія І. О. Гапоненко «Лексика білоруської літературної мови ХІХ — початку ХХ ст.: особливості становлення та розвитку».

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. стало очевидно, що в багатьох галузях українська й білоруська гуманітарні науки потребують докорінного оновлення як у методології досліджень, так і в трактуванні наукової спадщини різних періодів. Подальше десятиліття стало добою відмови від багатьох усталених підходів до мовних, історичних і літературознавчих проблем, хоч і не все тут відбувалося рівномірно, без напруження й тертя. Проте тривалий час не порушено височіла концепція історії нової білоруської літературної мови, згідно з якою цей ідіом утворився й розвивався в цілковитому відриві від свого попередника — старобілоруської літературної мови. І тільки в останніх працях науковців Білорусі нагромаджено достатньо матеріалу, щоб можна було пору-

шити питання про доцільність обґрунтування ідеї безперервності мовного розвитку між старобілоруським і новобілоруським періодами. Розглядана монографія — одне з таких досліджень, яке дає змогу розширити видноколо й піднести історію нової білоруської літературної мови на вищий щабель. Видання важливе не тільки для білорусистики, а й для україністики, адже дає змогу по-новому поглянути на багато процесів, що відбувалися в історії сучасної української літературної мови, особливо в площинах взаємодії цього ідіому з іншими слов'янськими мовами, взаємовпливів і боротьби в просторах народнорозмовних і книжних практик Слов'янщини.

У «Вступі» монографічного дослідження чітким пунктиром окреслено проблеми вивчення білоруської мови періоду ХІХ — початку ХХ ст. в лінгвістиці Білорусі, а також становлення білоруської мови в згаданий період на загальнослов'янському тлі. Перший розділ монографії присвячений зовнішнім чинникам формування білоруської літературної мови в ХІХ — на початку ХХ ст., другий — мовній спадкоємності між старобілоруською та новою білоруською літературними мовами (від стародавнього періоду до ХІХ — початку ХХ ст.). Дослідниця досить детально зупиняється на питаннях мовної спадкоємності в працях білоруських та українських лінгвістів, лексичних традиціях у білоруській мові тієї доби. У третьому розділі І. О. Гапоненко розглядає лексичні запозичення в білоруській мові ХІХ — початку ХХ ст., зокрема зосереджує свою увагу на запозиченнях у найбільшому в ХІХ ст. «Словнику білоруської мови» І. Носовича (1870); на перейнятих лексичних елементах, що закріпилися в художніх і публіцистичних білоруськомовних творах ХІХ ст. — початку ХХ ст.; на запозиченнях з різних європейських мов (слов'янських, балтійських, германських, романських). Окремий підрозділ монографії присвячено розгляду запозичень у білоруських перекладних виданнях початку ХХ ст. (перекладам з польської, російської та української мов), а також неномінативним функціям запозичених одиниць. У виданні здійснено аналіз семантичних процесів у білоруській мові ХІХ — початку

XX ст., зокрема зосереджено увагу на термінологізації й детермінологізації, розвиткові переносних значень у білоруській загальноживаній лексиці, ролі письменників у формуванні системи образно-переносних значень білоруської літературної мови початку XX ст., семантичних трансформаціях запозичень у білоруському тексті, на семантичних змінах білоруської лексики під впливом запозичених одиниць (четвертий розділ). Складним питанням вивчення діалектної лексики в білоруських виданнях XIX — початку XX ст. присвячено п'ятий розділ, шостий — особливостям авторського лексикону в білоруській літературній мові досліджуваного періоду. Надзвичайно цікавий і багатий на фактичний матеріал сьомий розділ «Ономастична лексика в білоруській літературній мові XIX — початку XX ст.», у якому І. О. Гапоненко вивчає ономастичну варіантність (на прикладі хоронімів, етронімів), ономастичне будівництво в ідіомі (псевдоніми, ергоніми), становлення національних онімних форм (топонімів, антропонімів), особливості словозміни антропонімів у розглядану добу.

І. О. Гапоненко, характеризуючи найновіші праці з історії нової білоруської літературної мови, пише: «Тішить, що такий підхід (твердження про брак спадкоємності між старобілоруським і новобілоруським ідіомами. — *О. С.*) до питання наступності поступово стає набуток історії. Публікації останніх років свідчать про закорінення об'єктивнішої й переконливішої мовознавчої позиції, близької до української. Унаслідок цього білоруська мова втрачає вигляд штучно "омолодженої" й займає своє законне місце серед мов з давньою літературно-писемною традицією» (с. 48). (Ідеться про розуміння нової української літературної мови як ідіому, що хоч і виник на народнорозмовній основі, але не був цілковито відірваний від попередніх етапів мовного розвитку народу. (Українська «народнорозмовна мова розглядається як місток, як з'єднувальний ланцюжок двох різних етапів мовної історії»: староукраїнського та новоукраїнського). Натомість у білоруському мовознавстві здобутки XVIII ст. трактували «як своєрідну лінгвальну дірку», після якої «починається новий звій розвитку, фактично з нульової позначки» — с. 48). Дослідниця зазначає, що «співвідносний абстрактний шар (лексики. — *О. С.*) у мові старобілоруського та нового періодів становить приблизно 70-75%», а це дозволяє обстоювати думку про реанімацію на новому етапі мовного розвитку вживання абстрактних лексем старої доби в писемності нової білоруської мови (с. 51). Авторка переконана, що встановлений лексико-семантичний

зв'язок «на різних мовно-історичних етапах, як у мові в цілому, так і в окремих лексичних підрозділах, може бути аргументом проти голосливих тверджень щодо суцільного розірвання мовних традицій на межі старого й нового періодів білоруської мовної історії й слугує доказовою базою під час висвітлення питання про спадкоємність між старобілоруською та новою білоруською літературною мовою» (с. 52). На нашу думку, у цьому місці монографії варто було б подати розширений коментар з приводу того, що така реанімація, цілком вірогідно, відбувалася не тільки під безпосереднім впливом старобілоруського ідіому, вона взяла силу й від практик потужніших сусідніх ідіомів — польської та російської літературних мов. Крім того, можливо, у цьому контексті варто врахувати й свідчення граматики. Хоч граматичний рівень і не можна вважати провідним у формуванні арсеналу лексики, але він також створює «образ» лексичної системи, часто визначає деякі параметри її можливого розвитку, задає певні обмеження на вживання (творення) одиниць. Граматичний лад старобілоруського ідіому навряд чи міг прямо вплинути на писемну традицію нової білоруської літературної мови. Було б ідеально, якби для розв'язання цієї проблеми вдалося залучити дані про стан мовної свідомості носіїв у перехідну добу. Власне чинник мовомислення й можна вважати найголовнішим, бо саме сприйняття старого й нового, усвідомлення носіями зв'язку між теперішнім і попереднім станом, незалежно від фактичних мовних процесів (хоч це й звучить до певної міри парадоксально), дає змогу дослідникам відчувати твердий ґрунт під ногами під час пошуку механізмів наступності¹. Оскільки такі студії надзвичайно складні, у багатьох випадках навряд чи можливі, питання про спадкоємність між згаданими ідіомами завжди викликати пильну увагу й спонукати до контрверсійних позицій.

І. О. Гапоненко, розглядаючи лінгвальні процеси в XIX ст., зауважує, що в цю добу білоруська мова «поступово починала виходити зі стану глибокого занепаду, після того, як була витіснена з усіх сфер офіцій-¹»

¹ Показовий приклад знаходимо в класика білоруської літератури Ф. Богушевича, що в передмові до збірки «Дудка білоруська» (1891) виразно окреслив своє розуміння порушеної проблематики.

Ф. Богушевич, хоч і жив не в добу безпосереднього переходу від старобілоруського до нового білоруського періоду, а в другій половині XIX ст., відчував це так: «Читав я чимало старих паперів, двісті, триста років тому писаних у нашій землі й написаних від великих панів, а нашою мовою чистісінькою, начебто ось тепер писалося». Тут важить не так фактичний стан справ, як усвідомлення мовця, що між традиціями немає прірви.

ного вжитку польською мовою наприкінці XVII ст., вона понад сто років функціонувала винятково в усно-діалектній формі». Через це мова (далі на підтвердження своєї позиції дослідниця наводить цитату з праці Л. М. Шакуна) «була роздроблена на велику кількість діалектів, <...> не вирізнялася стрункністю й упорядкованістю, бо не мала усталених, загальнообов'язкових норм» (с. 60). Не заперечуючи стосовно провідної думки наведених цитат про стан досліджуваного ідіому, рецензент хотів би зазначити, що між низьким соціолінгвістичним статусом мови та діалектною диференціацією будь-якого етнонаціонального простору немає прямої залежності. Діалектна різноманітність набагато давніша, ніж «загальнообов'язкові норми». У багатьох випадках діалектний ландшафт сучасної Білорусі своїм корінням сягає говорів протобілоруських племен, а стан білоруської мови XIX ст. і поготів. По-друге, не завжди наявність «віддалених» діалектних систем може бути головною перешкодою в процесі формування літературної мови. Скажімо, з погляду загальної історичної ситуації білоруський етнонаціональний простір диференційований не так кардинально, як український. Окремі частини українського діалектного простору настільки різняться (наприклад, системи карпатських говорів та решти діалектного континууму), що це було в XIX ст. додатковою підставою, крім ідеологічно-політичної, для паралельного творення української літературної мови на різних діалектних базах. Деякі дослідники через це навіть висувають ідею про існування в XIX ст. *кількох* українських літературних мов². Якщо ж урахувати, що сучасна українська літературна мова постала в умовах двох державних утворень (Російської та Австро-Угорської імперій), за ускладнених внутрішньонаціональних комунікаційних процесів, то стає зрозуміло: діалектне різноманіття не може бути ні причиною сповільнення нормалізації й кодифікації, ні наслідком неіснування національної літературної мови на народнорозмовній основі. Доречно також навести приклад словенської мови, діалектна диференціація якої така потужна, що носії її окремих говірок навіть не можуть між собою порозумітися, якщо не вдаються до літературного стандарту. Ситуація в німецькому, хорватському, сербському етномовних ареалах також свідчить, що діалектна диференціація хоч і ускладнює процеси нормалізації й кодифікації, не може бути головною причиною

² Див., наприклад: Гриценко П. Е. Некоторые замечания о диалектной основе украинского литературного языка // Philologia slavica: К 70-летию академика Н. И. Толстого. — М., 1993. — С. 285.

їхнього завмирання. Гадаємо, не буде крамольною думка про головну роль у нормалізаційних і кодифікаційних процесах позамовних чинників, адже наявність власної держави стимулює як стихійну селекцію мовних елементів (нормалізацію), так і цілеспрямовані заходи з мовного будівництва (кодифікацію). І навіть у ніч бездержавності потужний рух за національне відродження може перебороти численні перешкоди, породивши запотребованість у літературній мові, тобто виконати функцію впливу держави на мовну стихію (чеський мовний розвиток).

Для вітчизняного мовознавства надзвичайно важливі ті підрозділи монографії, у яких дослідниця розглядає українські запозичення в білоруській мові або білоруські елементи, що постали як кальки до українських лексем. І. О. Гапоненко зараховує одиниці *наймыт, пракльнае, блыскаць, блыскавіца, абыыр, скікалі* (так!), *адначэ, гастрыць, гостра, гвінт, гвінтоўка* до фонетичних запозичень з української мови, словоформи *наплачемо, знаємо, заночуємо, набачымо, казаці, караці, паўстаці, змагаці, агледаці, ажыўляці, брадзіці, будзіці* кваліфікує як елементи з виразними українськими морфологічними рисами, а власне лексичні українізми вбачає в словах *акульбачываць, ашустаць, вошуст, бранка, вилог, галда, гамаваць, гарни, донька, ратай, розовы, знуичацца, зориць* (с. 85-86). Трактуючи деяких наведених одиниць потребує додаткових коментарів. Певна річ, коли згадані елементи містяться в українському оригіналі та білоруському перекладі цього твору (про це ми не маємо докладних відомостей), то майже всі аналізовані одиниці так чи інакше пов'язані з українською мовною стихією, проте якщо брати кожний елемент окремо, то висновки будуть не такими вже й однозначними. Скажімо, словоформи *гастрыць, гостра, наплачемо, знаємо, заночуємо, набачымо, казаці, караці, паўстаці* й под. можуть бути пов'язані тільки з білоруським етномовним масивом. Наприклад, у південно-західному наріччі білоруської мови дієслова в першій особі множини мають словоформи з голосним [o] у фіналі: с 'n 'імо, *кричьімо, стайімо, с'адз'імо, 'роб'імо, бтав'імо, поросімо, ідз 'емо, Ошійамо, 'кажамо* тощо. У діалектних системах білоруської мови також засвідчені словоформи з протетичним [г] (*гостри, гўраць, гсірапік*), що, за словами О. Й. Підлужного, «проходять до літературної мови»³. (Щоправда, словоформи *гбстра, гбстрани, гбстри* в сучасній біло-

³ Підлужны А. І. Прыстаўныя гукі // Беларуская мова: Энцыклапедыя. — Мінск, 1994. — С. 438.

руській лексикографії супроводжувани реченням *ремаркою діал. (обл.)*, а тому про ступінь їхнього вживання в літературну мову можна дискутувати, натомість варіанти *вбстра, вбстрань, вбстры* належать до нормативного арсеналу). Деякі з наведених прикладів українізмами можна вважати тільки умовно (якщо прийняти, що одиниці запозичені з якогось українськомовного писемного джерела), адже, наприклад, одиниці *ошустачь, воисуст* (напевно, відповідники до українських *ошустати, ошуст*) — це полонізми, наявні як в українських діалектах, так і в білоруських говірках⁴.

Отже, навіть на підставі такого побіжного аналізу виникає запитання, чи варто згадані вище приклади з білоруської літературної мови початку ХХ ст. зараховувати до українізмів? Відповідь не така однозначна, як може здатися на перший погляд. Загалом дослідниця робить висновок, що українізми цього періоду «слабо репрезентовані в кількісних вимірах, не втягнуті в конкретну функціональну нішу й здебільшого мають білоруські дублети», а поверховість «контактів білоруської та української мов на початку ХХ ст.» варто пояснювати «тим, що українська мова через свою невнормованість, брак офіційного статусу не входила до пріоритетних джерел запозичень» (с. 87).

Можливо, у тій частині монографії, де авторка розглядає ідіолект В. Дуніна-Марцинкевича, не було б зайвим більше уваги присвятити мові «Пинської шляхти»

(1866), адже в авторському варіанті твір написано західнополіським діалектом, а ввійшла ця п'єса до канону білоруської літератури майже через півстоліття в перекладі Я. Льюсика.

На нашу думку, в білоруській традиції варто було б остаточно закріпити в стилістично нейтральних контекстах написання *Галіччына, галіцкі* тощо замість *Галіцьця, галіцькійскі*, що виразно пов'язані з неслов'янськими мовними практиками. Прізвище українського письменника, лексикографа й громадського діяча Б. Грінченка доцільніше по-білоруському передавати формою *Грынчэнка*, а не *Грынчанка*, оскільки в мові-джерелі цей антропонім має наголошений суфікс, а не корінь.

Усі висловлені зауваження у своїй основі містять зерно для дискусії, жодною мірою не впливаючи на високу оцінку рецензованої монографії, оскільки ця праця вводить до наукового обігу дуже багато нового матеріалу, дібраного з білоруського друку початку ХХ ст., і подає широкий зріз мовного розвитку Білорусі позаминулого й початку минулого століття. Понад те, І. О. Гапоненко пропонує по-новому розглядати важливі проблеми історії нової білоруської літературної мови, а це впливає як на стан лінгвістичної білорусистики, так і загалом на мовознавчі пошуки в інших слов'янських мовознавчих школах.

О. СКОПНЕНКО

⁴ Див.: Етимологічний словник уїфайнської мови: В 7 т. — К., 2003. — Т. 4. — С. 245-246. У «Російсько-українському словнику» за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова лексему *ошуст* супроводжує ремарка *гал. (галицьке)*, що свідчить про досить локальне її вживання в українській мові.